

Соціал-демократичний реформізм Е. Бернштейна: історичний досвід і сучасність

Анатолій ПАВКО,
доктор історичних наук,
професор, лауреат премії імені
М. С. Грушевського НАН України,
відмінник освіти України

Як свідчить історичний досвід, однією з прикметних ознак політичної культури соціал-демократів є їхня постійна налаштованість до інтелектуальних дискусій, в яких порушують найважливіші для соціал-демократії проблеми її ідентичності, визначення напрямів стратегічних дій. Одна з перших таких дискусій розгорнулася на межі XIX та XX століть довкола книги німецького соціал-демократа Едуарда Бернштейна «Передумови соціалізму і завдання соціал-демократії».

Саме Е. Бернштейн, якого небезпідставно вважають класиком сучасного європейського соціал-демократизму, поклав початок розмежуванню реалістичної та утопічної традиції в соціалістичній теорії, надав самостійного статусу реформістському соціалізму, обґрунтував його соціально-економічну доктрину та політичну програму.

Особливістю цієї дискусії було те, що Е. Бернштейн, поступаючись за рівнем теоретичної підготовки визнаним лідерам соціал-демократії, включив до порядку денного дискусії про соціалізм питання, розв'язання яких давало змогу передбачити новітні тенденції в соціально-економічному та суспільно-політичному розвитку європейських країн, міжнародного робітничого руху.

У своїй праці, узагальнивши світоглядні настрої і тенденції в стані німецької соціал-демократії, в англійському профспілковому русі, він сформулював принципово важливі положення, які було покладено в основу його концепції демократичного соціалізму.

Слід зауважити, що німецький теоретик міжнародної соціал-демократії зовсім не ставив своїм завданням спростування марксизму. Тим більше, як зазначає один

із найбільш глибоких знавців теоретичної спадщини Едуарда Бернштейна в Німеччині Хорст Хайманн, завдяки своїй активній позиції він багато зробив для того, щоб «марксизм став всіма визнаною світоглядною основою німецької соціал-демократії» [5, с. 16].

На його думку, «Бернштейн заклав теоретичний фундамент реформістської концепції соціалізму не шляхом тотального розриву з марксизмом, а шляхом перегляду застарілих марксистських теорій, тим самим залишаючись у рамках марксистської традиції» [5, с. 18].

Спираючись на статистичні дані промислово-економічного розвитку Англії, Франції, Німеччини та інших європейських країн, Е. Бернштейн обґрунтував необхідність перегляду цілої низки положень та висновків, сформульованих К. Марксом і Ф. Енгельсом та догматично інтерпретованих їхніми ортодоксальними послідовниками. Без цього, вважав Е. Бернштейн, марксизм не має перспективи на майбутнє [4, с. 51].

Указуючи на історичну необхідність критичного переосмислення марксизму, він зазначав: «Подальший розвиток марксистського вчення потрібно розпочати з його критики. В цьому, а не у вічному повторенні слів учителів, полягає

завдання їхніх учнів» [3, с. 6]. Отже, критичний аналіз марксистських ідей з нових методологічних позицій Е. Бернштейн розглядав як необхідну теоретичну передумову обґрунтування концептуальних положень соціал-демократичної доктрини.

Варто звернути увагу на принципово важливі узагальнювальні висновки, сформульовані Е. Бернштейном. Вони стали, з одного боку, підсумком творчого осмислення нових статистичних даних та суспільних явищ, а з другого – свідченням того, що окремі постулати марксизму не знайшли свого підтвердження у реальному розвитку. Насамперед Е. Бернштейн переконливо показав, що суспільство не тільки тотально не пролетаризується, а навпаки, неухильно зростає кількість дрібних підприємців та службовців. Цей висновок певною мірою ставив під сумнів відому марксистську тезу про історично неминучий характер краху капіталізму. З першим висновком органічно був пов'язаний і наступний висновок Е. Бернштейна. Він полягає в тому, що марксистське поняття класової боротьби не варто розглядати як єдиний можливий засіб суспільно-політичних перетворень, а злам капіталістичного ладу здійснювати лише шляхом

революційного насильства. Осмислюючи різноманітний теоретичний і фактологічний матеріал, Е. Бернштейн вважав, що покращення соціального становища трудящих варто здійснювати уже в межах чинного ладу шляхом проведення послідовних реформ, а як альтернативу класової боротьби доцільно ефективно застосовувати інші форми політичної діяльності – законодавчу ініціативу, запроваджувати в практику суспільного життя ідеї та принципи парламентаризму.

Третій висновок Е. Бернштейна тривалий час не помічали і навіть відверто ігнорували в соціал-демократичному середовищі. Така негативна реакція з боку соціал-демократів була цілком зрозуміла, адже Е. Бернштейн показав, що прибуток створюється на приватному підприємстві не тільки за рахунок частини неоплачуваної праці найманих робітників, як це пояснював у «Капіталі» К. Маркс, а є сукупністю багатьох чинників. Цей висновок ставив під сумнів марксистську тезу про виключно експлуататорську природу капіталізму, а отже, і моральне право найманих працівників вести боротьбу всіма доступними засобами проти ладу, котрий породжує експлуатацію людини.

Нарешті, Е. Бернштейн з нових методологічних позицій підійшов до розуміння сутності соціалізму та методів його практичного втілення і фактично виступив проти певної цілісної моделі соціалізму, окресленої К. Марксом в «Критиці готської програми». Він показав, що соціалізм – це постійне завдання реалізації соціально-політичних та моральних вимог в умовах, що постійно змінюються. За Е. Бернштейном соціалізм – це не кінцева зупинка, а безперервний процес. На такий підхід переконливо вказує його відома метафористична теза: «Кінцева мета – ніщо, рух – усе».

Потрібно зазначити, що Е. Бернштейн у своїй праці висловив рішучий протест проти спроб окремих соціал-демократів приписати йому відмову визнати кінцеву мету соціалістичного руху [1, с. 326]. Відповідаючи своїм «критикам», він підкреслював, що під рухом розуміється не лише загальний розвиток суспільства, його соціальний прогрес, а й повсякденна політична й економічна агітація в інтересах здійснення такого прогресу. В слові «рух», вказував Е. Бернштейн, міститься і об'єктивний процес, і суб'єктивні чинники. Рух без мети, зазначав він, мав би хаотичний характер, адже без чіткої мети немає зрозумілого й усвідомленого напрямку. Якщо соціалістичний рух, на думку Е. Бернштейна, не бажає залишитися без компаса, то він по-

винен мати мету, якої потрібно свідомо прагнути [2, с. 223].

Отже, критика ідей і поглядів К. Маркса була обумовлена прагненням Е. Бернштейна вказати на аспекти, котрі не витримали перевірки часом, а також намірами виробити стратегічну лінію міжнародної соціал-демократії, яка мала б забезпечити еволюційну спрямованість соціальних трансформацій та реформ.

Зауважу, книга Е. Бернштейна «Проблеми соціалізму і завдання соціал-демократії» спричинила гнів серед німецьких соціал-демократів, а його політичні погляди кваліфікували як «ревізіонізм», що було тяжким звинуваченням для тих часів. На з'їздах СДПН навіть не раз порушували питання про виключення Е. Бернштейна із лав німецької соціал-демократії. В гострій полеміці з однопартійцями Е. Бернштейн намагався захистити власні погляди від звинувачень та перекирвань, переконатися в істинності сформульованих ним ідей. Так, відповідаючи своїм опонентам на звинувачення в тому, що своєю працею він капітулював перед «буржуазними ренегатами», Е. Бернштейн зауважив: «Так, це капітуляція, але капітуляція перед істиною, і на таку капітуляцію я завжди готовий. Я вважаю достойнішим поваги визнання власної помилки, ніж намагання всіма засобами захищати визнані помилковими погляди» [2, с. 373].

Одним з небагатьох марксистських теоретиків, котрі розуміли справедливість критики Е. Бернштейном тієї версії марксизму, яка панувала в соціал-демократичній думці кінця XIX – початку XX століття, був його близький товариш і співавтор, головний теоретик німецької соціал-демократії та Другого Інтернаціоналу К. Каутський.

Варто вказати на те, що під тиском А. Бебеля, В. Лібкнехта, Р. Люксембург, Г. Плеханова, К. Каутський і взяв участь у полеміці з Е. Бернштейном, гостро критикував його книгу за «дешеві істини», «нагромидження помилок та нісенітниць» [2, с. 397]. Проте він змушений був визнати, що питання, порушені Е. Бернштейном, очікують осмислення і теоретичної розробки, вони стали могутнім імпульсом розвитку соціал-демократичного руху, про що К. Каутський сказав на Штутгартському з'їзді СДПН у жовтні 1898 року [7].

Проте, на думку одного із тодішніх лідерів СДПН В. Брандта, «партія теоретизувала за Каутським, а діяла за Бернштейном» [5, с. 61].

Одним із найважливіших підсумків критичного осмислення Е. Бернштейном теоретичної спадщини марксизму, узагальнення домінантних рис розвитку

міжнародного соціалістичного руху, окреслення його перспективних тенденцій стали сформульовані ним у процесі полемічної битви зі своїми опонентами новаторські ідеї та положення, осердя його соціал-демократичної доктрини, концепції соціал-демократичного реформізму. Назвемо деякі з концептуальних положень Е. Бернштейна:

1) доцільність і можливість переходу до соціалізму в результаті послідовного реформування основних інститутів буржуазного суспільства, відмова від радикального шляху реалізації соціалістичної ідеї;

2) заперечення необхідності диктатури пролетаріату як революційного засобу утвердження майбутнього соціалістичного ладу;

3) сприйняття ідеї та сутності соціалізму як руху, науки та мети;

4) проголошення політичною основою майбутнього ладу демократії в її ліберальному тлумаченні, обґрунтування необхідності реалізації програмних засад соціал-демократії для вдосконалення громадянського суспільства;

5) приведення соціалістичної теорії у відповідність із соціал-демократичною практикою;

б) надання на відміну від марксистської традиції пріоритетів не революції, а еволюції, не насильству, а демократії, не економічним детермінантам, а моральним вимогам і, в кінцевому підсумку, соціалізму не як «науковому», а як демократичному, тобто соціальній демократії.

Слід підкреслити, що основною рисою мислення Е. Бернштейна була його інтелектуальна чесність. Але сміливість та безкомпромісність його теоретичної позиції зовсім не означає, що соціал-демократична концепція Е. Бернштейна позбавлена окремих недоліків.

Наприклад, у філософських підвалинах його конструктивного ревізіонізму мають місце певні методологічні хиби та непослідовність в аргументації концептуальних ідей соціал-демократичної доктрини. Певною мірою антифілософські настрої Е. Бернштейна, прагнення вільної думки допомогли йому в тому, що він рішуче відкидав будь-яку з догм, швидко реагував на нові моменти, явища, тенденції в політичному та економічному житті. В той час, коли ортодоксальні марксистки в 90-ті роки XIX ст. докладали величезних зусиль для пояснення того, чому замість очікуваної загальної кризи капіталізму настав період його стабілізації та прогресу, Е. Бернштейн узяв на озброєння ці факти і сформулював основи своєї політики реформ [6, с. 44].

Історичний досвід переконаливо засвідчує, що всі наступні роки європейська соціал-демократія

здійснювала стратегію і тактику реального гуманізму, який виключав насильство як спосіб реалізації інтересів найманих працівників і водночас передбачав можливість реалізації політики реформ в межах саме соціальної демократії. У процесі критичного осмислення політичної історії 20-х–30-х років, Другої світової війни, подій «холодної» війни, європейські соціал-демократи внесли відповідні корективи до окремих своїх принципів положень. В узагальненому вигляді їх втілено у програмному документі «Цілі і завдання демократичного соціалізму», прийнятому на першому повоєнному конгресі соціал-демократів 1951 року в місті Франкфурті-на-Майні. Це свідчення того, що представники міжнародної соціал-демократії остаточно відмовилися від цілісної соціал-демократичної ідеології, проголосивши плюралізм думок і світоглядних позицій. Водночас вони вважали за потрібне в постановці цілей і в розв'язанні проблем спиратися на теоретичні розробки, щоразу перевіряючи, чи не суперечать вони основним соціал-демократичним цінностям – принципам свободи, справедливості, солідарності.

Важливо, що еволюція соціал-демократії (від цілісної соціал-демократичної ідеології до світоглядного плюралізму) позбавила цей рух від жорстких ідеологічних рамок, відкрила для його прихильників можливість робити власний вибір на основі широко сформульованих гуманістичних позицій.

В умовах теоретичної дискусії, розгорнутої на межі XX та XXI століть довкола книги англійського соціолога Е. Гідденса «Третій шлях», знову відбувається ренесанс основних ідей і цінностей бернштейніанства.

Зазначимо в цьому зв'язку, що Е. Гідденс обстоює ідею «модернізованої соціал-демократії», необхідність застосування соціал-демократичних цінностей в умовах глобалізованого світу. На його думку, для «оновленої соціал-демократії» одночасно важливі такі цінності, як рівність, свобода, індивідуальна відповідальність, демократизація повсякденного життя [5, с. 22–23].

Основний зміст відродження бернштейніанства в сучасній соціал-демократії полягає, на наш погляд, у використанні методології та концептуальних підходів Е. Бернштейна його послідовниками для творчого осмислення та орієнтації на конвергентну модель суспільного розвитку, яка відбиває загальносвітову тенденцію до взаємовпливу та взаємопроникнення соціалістичних і ліберальних ідей. Така їхня адек-

ватна відповідь на глобалізацію, формування світового вільного ринку, його інформаційну відкритість. Ця модель – результат відновлення й модернізації соціал-демократичної парадигми, відповідно до якої перевага надається скороченню державних витрат, зниженню податків, мобільності та конкурентоспроможності ринку робочої сили. Це свідчить про те, що сучасна соціал-демократія виступає як політичний рух, наділений почуттям соціальної відповідальності.

Гострі теоретичні дискусії довкола проблем модернізації соціал-демократичної доктрини вказують на те, що інтелектуальний потенціал соціал-демократії на початку XXI століття далеко не вичерпано. Цей рух демонструє готовність шукати нові відповіді на нові проблеми в умовах посилення процесів глобалізації. Тим самим підтверджуються слова вже згаданого нами Віллі Брандта, який на конгресі Соціалістичного Інтернаціоналу 1976 року підкреслив, що час соціал-демократії тільки починається [5, с. 31].

Вітчизняна соціал-демократія, незважаючи на те, що має глибоке духовне та політичне коріння в історичному минулому України і повчальний досвід, залишається на сучасному стані роз'єднаною, слабкою, інертною силою і теоретично, і практично-політично. На жаль, українська соціал-демократія не стала помітним явищем в політичному, соціальному та духовному житті нашої країни. Проте з точки зору перспектив суспільного розвитку потенційно сильна Україна має гостру потребу в конструктивній соціал-демократичній альтернативі, яка є важливим елементом формування стабільної політичної системи.

Це завдання нагальне й з огляду на те, що жодна наявна в Україні політична партія чи партійне угруповання поки що не запропонували чіткої моделі такого суспільного устрою, який відповідав би потребам і прагненням цивілізованих людей. Уявлення про те, куди йдемо, залишаються надто поверховими й несистемними, бо вони не ґрунтуються на творчому усвідомленні успішного світового досвіду, передусім європейського, врахуванні особливостей розвитку України в її історичному та сучасному вимірах.

Розглядаючи цілі та стратегії перетворення українського суспільства, досить важливо, на нашу думку, проаналізувати творчим розумінням основоположних принципів, інтелектуальним духом соціал-демократії, її перспективними можливостями. Потрібно пам'ятати, що соціал-демократію неможли-

Пробіли між словами запровадили у VII столітті ірландські монахи. Проте новація широко не використовувалася аж до XII століття. А повний перехід до вживання пробілів пов'язаний зі зміною манери читання з «напівспівучої» вголос до читання «про себе».

Одну з перших згадок про використання книжкових закладок відносять до 1584 року. Придворний друкар Кристофер Баркер подарував королеві Єлизаветі I шовкову закладку з каймою. У цій якості вузькі шовкові стрічки поширилися у XVIII–XIX століттях. А перші зйомні закладки з'явилися у 1850-х.

во нав'язати силою, бо вона формується виходячи з потреб суспільних відносин. Слід зважати й на ту обставину, що соціал-демократія – це не лише політична організація, а насамперед хід думок, світоглядна позиція, необхідна умова для реалізації прагнення жити в гуманному суспільстві і сприяти його розвитку саме в окресленому напрямі.

Методологічним компасом у розв'язанні актуальних проблем вітчизняного соціал-демократичного руху, крім багатьох інших важливих джерел та політичних доктрин, на наш погляд, мають залишатися концептуальні ідеї Е. Бернштейна та ідеї модернізованої соціал-демократії початку XX ст. На сучасному етапі вони стали пробним каменем інтелектуального пошуку представників сучасного соціал-демократизму. **□**

Джерела

1. Бернштейн Э. Проблемы социализма и задачи социал-демократии. Перевод с нем. – М., 1901.
2. Бернштейн Э. Очерки из истории и теории социализма. – СПб., 1902.
3. Бернштейн Э. Воспоминания: социал-демократические годы учения. В годы моего изгнания. – К., 2005.
4. Гайдуков Л. Ф. Е. Бернштейн та його погляди на соціалізм // Укр. іст. журн. – 1992. – № 5. – С. 51–61.
5. Орлов Б. Социал-демократия: история, теория, практика: Работы. 2000–2005. – М., 2005.
6. Петренко Е. А. Социалистическая доктрина Эдуарда Бернштейна. – М., 1990.
7. Петренко Е. А. Карл Каутский. Очерк социалистических воззрений. – М., 1990.